

УДК 374.4.091(477.52)"185/191"
DOI: 10.24919/2312-2595.9/51.254456

Андрій ГРИЦЕНКО

доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (grikand@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAQ-8227-2020>

Олександр КУРОК

доктор історичних наук, професор, ректор, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (kurok1955@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-6938>

Олена ЧУМАЧЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (jasminel@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Бібліографічний опис статті: Гриценко, А., Курок, О., & Чумаченко, О. (2022). Заклади початкової освіти дорослого населення на Сумщині наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 9/51, 94–109. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.9/51.254456>.

© Андрій Гриценко, Олександр Курок, Олена Чумаченко, 2022

ЗАКЛАДИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ НА СУМЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація.** Мета дослідження* полягає у характеристиці основних закладів початкової освіти дорослих на Сумщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження здійснюється на основі аналізу архівних джерел та історіографії. ***Методологія дослідження опирається на принципи історизму, авторської об'єктивності, системності, науковості, на використання загальнонаукових (критичний аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів, а також методи критики джерел. ***Наукова новизна*** полягає у тому, що вперше в історіографії простежено процес відкриття та діяльності закладів початкової освіти дорослих Сумщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. ***Висновки.*** Пріоритетність освіти дорослих як важливого рушія соціокультурного прогресу та розвитку особистості зробила її предметом великої уваги в науці та практиці. Розвиток сфери освіти тісно пов'язаний з розвитком суспільства, тому наприкінці ХІХ ст. з'явилося розуміння того, що розвиток позашкільної освіти є нагальною потребою як особистості, так і держави, якщо вона хоче подальшого прогресу свого економічного добробуту. Швидкий розвиток економіки та промисловості, оновлення форм і методів господарювання, зростання матеріального виробництва почали вимагати все більше кваліфікованих робітників, спеціалістів, грамотних і письменних людей. Шкільна освіта не змогла самостійно розв'язати завдання забезпечення елементарної грамотності, тому з кінця ХІХ ст. нагальною до розв'язання постала потреба створення навчальних закладів і установ, що були б спрямовані насамперед на дорослих. Серед таких закладів першими стали гуртки народних читань, бібліотеки, недільні школи, вечірні та повторні школи, народні університети. На Сумщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. доволі активно відкривалися заклади освіти дорослих та відбувалося навчання в них. Як бачимо із архівних документів та історіографії, в основному увага земств зосереджувалася на піднятті рівня грамотності більш густонаселених пунктів.

Ключові слова: початкова освіта дорослих; заклади освіти дорослих; недільні школи; бібліотеки; Сумщина.

Andrii HRYTSENKO

PhD hab. (Pedagogy), Head of the Department of History, Law and Teaching Methods, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24, Kyievo-Moskovska Str., Hlukhiv, Ukraine, postal code 41400 (grikand@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAQ-8227-2020>

Oleksandr KUROK

PhD hab. (History), Professor, Rector, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24, Kyievo-Moskovska Str., Hlukhiv, Ukraine, postal code 41400 (kurok1955@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-6938>

Olena CHUMACHENKO

PhD (History), Associate Professor, Director of Educational and Scientific Institute of Philology and History, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24, Kyievo-Moskovska Str., Hlukhiv, Ukraine, postal code 41400 (jasminel@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

To cite this article: Hrytsenko, A., Kurok, O., & Chumachenko, O. (2022). Zaklady pochatkovoї osvity dorosloho naselennia na Sumshchyni naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia [Primary education institutions for adults in the Sumy region in the late XIX – early XX centuries]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 9/51, 94–109.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.9/51.254456> [in Ukrainian].

**PRIMARY EDUCATION INSTITUTIONS
FOR ADULTS IN THE SUMY REGION
IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES**

Summary. *The purpose of the research is to characterize the main institutions of primary adult education in Sumy region in the late XIXth – early XXth centuries. The research is based on the analysis of archival sources and historiography. The research methodology is based on the*

principles of historicism, authorial objectivity, systematization, scientificity, as well as the use of general scientific (generalization, critical analysis, synthesis) and special historical (historical-systemic, historical-typological) methods, and methods of criticism of sources. The scientific novelty is that for the first time in historiography is studied the process of opening and activity of primary education institutions for adults in Sumy region at the late XIXth – early XXth centuries. Conclusions. The priority of adult education as an important driver of socio-cultural progress and personal development has made it the subject of much attention in science and practice. The development of education is closely linked to the development of society, so at the end of the XIX century there was an understanding that the development of extracurricular education is an urgent need of both the individual and the state if it wants to further progress its economic prosperity. The rapid development of the economy and industry, the renewal of forms and methods of management, the growth of material production began to require more and more skilled workers, specialists and literate people. School education has not been able to solve the problem of basic literacy on its own, so from the end of the XIXth century there was an urgent need to create educational institutions that would be aimed primarily at adults. Among such institutions the first were folk reading groups, libraries, Sunday schools, evening and repetition schools, folk universities. In the Sumy region at the late XIXth – early XXth centuries, adult educational institutions were opened and studied quite actively. As we can see from archival documents and historiography, the attention of zemstvos was mainly focused on raising the literacy level of more densely populated areas.

Key words: *primary adult education; primary education institutions for adults; Sunday schools; libraries; Sumy region.*

Постановка проблеми. Освіта лежить в основі суспільства, будучи запорукою його економічного та соціокультурного добробуту. Процес соціалізації особистості не закінчується після досягнення людиною якогось певного віку, він є безперервним. Тому освіта дорослих в усі історичні періоди вважалася найважливішою соціально-педагогічною функцією суспільства. Досягнення якісної освіти дорослих та її ефективності на сьогодні є одним із провідних напрямів розвитку нинішнього суспільства.

Важливість освіти в сучасному житті підтверджується ще й тим, що на початку XXI ст. 189 країн світу разом з Україною, підписали Декларацію тисячоліття ООН, яка визначає освіту

другою з восьми основних цілей (Боярська-Хоменко, 2019, с. 15). Саме тому, вважаємо, що сьогодні важливо звертатися до історії освіти дорослих і розглядати її форми та зміст в історичній ретроспективі.

Додаткова освіта є правонаступницею позашкільної освіти, що розпочала активне становлення у пореформений період. Кінець XIX – початок XX ст. став перехідним періодом в історії українських земель, оскільки відбувалися певні реформаційні процеси, що вплинули на всі сфери життя населення. Освіта не була винятком. У цей період відбулося багато процесів, які поклали початок розвитку повноцінної освіти дорослих в усій країні.

Безумовно, всі ці процеси, про які буде вестися мова у статті, зовсім не були схожими на заходи, що відбувалися під час кампанії ліквідації неписьменності упродовж 20–30-х рр. XX ст., але вони також вимагають дослідження, оскільки в дечому послужили вагомим підґрунтям для її впровадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні питання освіти дорослого населення Сумщини кінця XIX – початку XX ст. не є комплексно дослідженим та розробленим. В історіографії зустрічаємо праці українських дослідників, що вивчали позашкільну освіту дорослих чи додаткову освіту загалом у межах усєї України чи певних регіонів, але це питання щодо Сумщини є неопрацьованим.

Загальні питання освіти дорослих визначеного періоду на території України з педагогічної точки зору вивчали сучасні дослідники та дослідниці Л. Тимчук (2013), Н. Коляда (2002), з історичної – А. Боярська-Хоменко (2019). Цікавим для наших студій є доробок В. Данилевського (Данилевский, 1915), вченого, професора, який досліджував процес освіти дорослих та писав про народні будинки. Важливим є те, що він жив і працював саме у період, який ми досліджуємо.

Стосовно Сумщини то питання відкриття та роботи недільних шкіл на території Сумського повіту вивчала Г. Корогод (2011). Для дослідження історії Сумської області в тому числі і процесу освіти важливою є «Історія міст і сіл УРСР», а саме 26 том «Сумська область» (Макухін, 1973). У цій праці систематизовані матеріали з історії населених пунктів області, є також дані про стан освіти кінця XIX – початку XX ст.

Мета дослідження. Стаття присвячується характеристиці основних закладів початкової освіти дорослих на Сумщині кінця XIX – початку XX ст. Дослідження здійснюється на основі аналізу архівних джерел та історіографії.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. українська освіта і школа розвивалися в складних умовах самодержавства. Пережитки феодалізму гальмували розвиток України. Проте у період капіталізму ситуація дещо змінилася. Швидкий розвиток економіки та промисловості, оновлення форм і методів господарювання, зростання матеріального виробництва у Російській та Австро-Угорській імперіях і на українських землях, що входили до їх складу, почали вимагати все більше кваліфікованих робітників, спеціалістів, грамотних і письменних людей.

Це не дивно, оскільки переваги грамотного робітника, порівняно з неграмотним, можна звести до такого: грамотні придатні до роботи через більшу сміливість, більшу кмітливість. Вони розумніші, охайніші й акуратніше працюють, виробляють більше, швидше сприймають нововведення у праці, сумлінніше ставляться до роботи. Грамотний може зрозуміти креслення, план, охочіше береться за новинку, за землеробські знаряддя. Тоді як неписьменний вважає все пустою витівкою, окрім сохи та борони. Розумово розвинений робітник швидше навчається будь-якому виду праці, він вимагає менше нагляду, витрачає менше матеріалу, працює економніше, менше псує знаряддя праці та техніку. З усіх цих причин робітник із хоча б початковою освітою отримує більше винагороди, ніж його неграмотний побратим (Данилевський, 1915, с. 4). Тож праця грамотних, безумовно, продуктивніша і запровадження процесу освіти для населення було вигідним державі.

Основним завданням позашкільної освіти дорослого населення ставилося з одного боку, демократизувати науку та освіту, зробити їх не тільки здобутком невеликої групи інтелігенції, але і всього народу; з іншого – прагнути до розвитку індивідуальних здібностей, самостійності як у підростаючого покоління, так і у дорослого населення, шляхом вивчення науки та мистецтва, які потребують і знань, і прояву самостійності (ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 33, арк. 26). Проте ховаючись за такими цілями, тогочасна влада переслідувала одну мету – навчити грамотного працівника,

який би краще міг виконувати свою роботу, бо цього потребували тогочасні реалії.

Шкільна освіта не змогла самостійно розв'язати завдання забезпечення елементарної грамотності, тому з кінця XIX ст. нагальною до розв'язання постала потреба створення навчальних закладів і установ, що були б спрямовані насамперед на дорослих. Серед таких закладів першими стали гуртки народних читань, бібліотеки, недільні школи, вечірні та повторні школи, народні університети (Тимчук, 2013). У цей час виникають різні громадські організації, які займаються питаннями поширення та розвитку народної освіти. З'являються педагогічні гуртки та педагогічні товариства.

Найбільш поширеною формою організації освіти дорослих наприкінці XIX ст. стали недільні школи. Вони виникали через те, що деякі учні та дорослі, що мали бажання навчатися, не могли відвідувати заняття у будні дні через зайнятість та роботу. Навчання відбувалося у неділю, для юдеїв – у суботу.

У відкритті недільних шкіл та їх захисті чималу роль відіграв М. Пирогов (1810–1881), який був попечителем Київського начального округу. Ознайомившись із західноєвропейським досвідом організації додаткових вищих народних шкіл для дорослих, він 11 жовтня 1859 р. відкрив у Києві першу в імперії недільну безкоштовну школу, де й сам викладав. Відкриття закладу відбулося за ініціативою професора історії Київського університету П. Павлова. У цій школі, що розташовувалася у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища, навчалися більше ста учнів віком від 7 до 30 років. Школу відвідували люди всіх станів, різних спеціальностей або взагалі без професії. Вчителі працювали там на добровільних засадах. Упродовж року відкрилося ще шість таких навчальних закладів (Собчук та ін., 2005, с. 59).

М. Пирогов надавав великого значення пояснювальному читанню під час навчання, вважаючи, що без нього недільні школи поширювали б у народі не грамотність, а механічне заучування звуків та слів. З цього робимо висновок, що Пирогов був не тільки видатним хірургом, але й грамотним педагогом. І саме такі особистості, як Пирогов, ініціативні, освічені, тямущі, продовжували ініціювати відкриття недільних шкіл та інших закладів освіти на території всієї України.

Зокрема, напередодні реформ умовах суспільного піднесення школи відкривалися у різних містах. Зокрема, в Сумах у 1860 р. починає роботу Сумський комітет поширення грамотності в народі, перша недільна школа з'являється у травні 1861 р. за ініціативою мецената О. Алчевського. Друга недільна школа відкрита у січні 1862 р. У Лебедині в 1860 р. з ініціативи громадськості було відкрито недільну школу, у якій кожен міг навчатися безкоштовно (Макухін, 1973, с. 357).

У 1862 р. в Україні нараховувалося 69 недільних шкіл, до 1862 р. їх було вже 111. Як бачимо, їх кількість зростала, навіть незважаючи на те, що у 1860 р. було розкрито Харківсько-Київське таємне товариство, члени якого були активними учасниками роботи недільних шкіл. Урядом створено спеціальну урядову комісію та проведено слідство по недільних школах. Влітку 1862 р. за рекомендаціями комісії розпорядженням Олександра II недільні школи стали закривати (Корогод, 2011).

Починаючи з 1964 р. недільні школи дозволили відкривати знову, але за їх діяльністю було встановлено поліцейський нагляд та нагляд інспекції народних училищ. Інтелігенція у них майже припинила працювати.

Після дозволу відкриті недільні школи приєднували до загального типу початкових народних училищ, через що повністю відкидалися їх особливості. Потім їх ввели до системи навчальних закладів духовного відомства (Коляда, 2002, с. 268). Наприкінці 80-х рр. XIX ст. становище недільних шкіл стає більш стабільним, їх беруть під своє крило земства, громадські організації, товариства, об'єднання, духовне відомство та приватні особи.

У Сумському повіті Харківської губернії Земська управа взяла у свої руки питання народної освіти лише у середині 90-х рр. XIX ст. Почали відкриватися нові школи, зокрема у 1896 р. під час земських повітових зборів було прийнято рішення щодо відкриття 10 жіночих недільних шкіл при початкових училищах у Великому Бобрику, Верхній Сироватці, Низах, Писарівці, Битиці, Ворожбі, Улянівці, Тимофіївці, Річках, Локні. На їх утримання земська управа виділяла 600 карбованців, по 60 на кожен заклад. Але через те, що учитель училища у Локні був залучений до справ перепису населення, школа при Локнянському училищі не відкрилася. Тому у січні 1897 р. запрацювало 9 недільних шкіл.

А вже восени 1897 р. десяту недільну школу було відкрито у Вирах при Вирівському училищі. Навчання у таких школах тривало від 11 до 14 днів, за цей час учні встигали вивчити російську абетку, повчити письмо і читання, основи Закону Божого, рахувати до 100, записувати цифри, робити прості арифметичні дії (Корогод, 2011).

У Лебединському повіті в селі Печище (нині Сумський район) у 1881 р. була відкрита народна школа, яка утримувалась за кошти селян та Лебединського земства. На рік на утримання учительок школи виділялося 200 рублів: 100 від земства, 100 від спільноти селян. Вчителю Закону Божого платили 60 рублів щорічно (ДАСО, ф. 254, оп. 1, спр. 18, арк. 73зв.).

Фінансова складова недільних шкіл різнилася, але загалом, відповідно до архівних джерел, земські кошти у недільних школах на рік розподілялися приблизно однаково: викладачу Закону Божого – 15 крб., вчителю письма, читання, математики – 30 крб., ще 15 крб. виділялося на придбання посібників для навчання (ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 412а).

Недільні школи в основному були розраховані на початкову освіту дорослого населення. Проте наприкінці XIX ст. почали з'являтися ще і заклади освіти для навчання кваліфікованих спеціалістів. Так, на Сумщині для підготовки фахівців для різних галузей виробництва царський уряд дозволив відкривати училища двох видів:

а) спеціальні школи та класи: технічні, ремісничі, малювальні і креслярські з різних галузей виробництва, з особливими (у разі потреби) навчальними майстернями;

б) загальноосвітні школи з курсом початкового загального й елементарного технічного навчання.

У цей період на Сумщині і з'явилися декілька таких спеціалізованих училищ: Лебединське (1878), Білопільське (1893) та Охтирське (1898). Вони створювалися для обслуговування поміщицьких і селянських господарств. Там готували кваліфікованих робітників, які могли працювати на сільськогосподарських машинах на підприємствах цукрозаводчиків. Окрім того, учні могли одержати професії залізничника, столяра, коваля, слюсаря, шевця тощо. На їх утримання надходили кошти із міського бюджету, земських зборів, тимчасових пожертвувань, від продажу виробів майстерень тощо (Голубченко, 2005, с. 300–301).

Окрім недільних шкіл, земства звертали увагу на бібліотечну справу. Бібліотеки теж можна назвати закладами освіти дорослих, оскільки ті, хто вже міг читати використовували книги та поглиблювати свої знання, а ті, хто тільки вчився, – практикувався у читанні. Окрім того, бібліотеки були публічними структурами, на базі яких утворювалися гуртки за інтересами, у яких дорослі також навчалися.

З кінця XIX ст., ціла низка земств розпочала активну роботу з відкриття народних безкоштовних бібліотек. Губернські земства працювали разом із повітовими за звичайною системою забезпечення: забезпечення коштами на відкриття бібліотек губернськими земствами видавалися пропорційно до асигнувань повітових земств. А з початку XX ст. асигнування багатьох губернських земств йшли не лише на відкриття нових бібліотек, а й на поліпшення уже відкритих (Маркар'ян, 2013, с. 169).

На Сумщині в цей період теж відкривалися бібліотеки. Зокрема, у Ямполі бібліотеку відкрили 1885 р. (Макухін, 1973, с. 630). На початку 1858 р. у Лебедині запрацювала публічна бібліотека при повітовому училищі (Макухін, 1973, с. 357); у Сумах першу публічну бібліотеку відкрили 1860 р. (Макухін, 1973, с. 22), а 1894 р. запрацювала ще одна бібліотека-читальня (Макухін, 1973, с. 97). У Кролевіці земська бібліотека функціонує з 1893 р. (Макухін, 1973, с. 327), у Миропіллі перша бібліотека – з 1895 р. (Макухін, 1973, с. 307). У Селі Межиріч першу бібліотеку заснували 1897 р. при двокласному училищі (Макухін, 1973, с. 327). У Недригайлові та Тернах бібліотеки запрацювали з 1897 р. (Макухін, 1973, с. 408, 417). У 1898 р. бібліотека відкрилася в Глинську (Макухін, 1973, с. 501). 1899 р. у Чупахівці відкрили публічну бібліотеку, у фондї якої містилося 626 томів книг (Макухін, 1973, с. 443). У Путивлі наприкінці XIX ст. діяла бібліотека-читальня (Макухін, 1973, с. 462). У Шостці 1887 р. відкрили технічну бібліотеку, а 1899 р. – звичайну (Макухін, 1973, с. 598, 599). Найчастіше ці бібліотеки були невеликими, містили у фондах малу кількість книжок і їх не часто відвідували дорослі.

На початку XX ст. справи з освітою дорослих поліпшилися. Поряд із недільними школами та народними читаннями з'явилися нові форми і методи навчальної й культурно-освітньої діяльності. Просвітницькі товариства займалися організацією лекційної ро-

боти, влаштовували музичні вечори та екскурсії для народу, відкривали робочі курси. На Сумщині збільшувалася кількість недільних шкіл, гуртків читання, бібліотек-читалень тощо.

Відповідно до звітів Сумської повітової земської управи, на території Сумського земства станом на 1902 р. діяли 19 недільних шкіл. Наводяться дані про кількість учнів у деяких з них, зокрема Сумську недільну школу відвідувало 300 учнів, в ній працювали 20 учительок, 2 учителі, 3 законоучителі, тобто викладачі Закону Божого (ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 2, арк. 373). Також зазначається, що з грудня 1902 р. почала роботу «предвысшая повторительная школа» для тих, хто закінчив курси у початковому училищі в Юнаківці. У цій школі навчалися 60 осіб (ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 2, арк. 373).

У звіті про діяльність Сумського товариства розповсюдження в народі грамоти міститься інформація про роботу жіночої недільної школи. Вказується, що у 1916 р. виповнилось 35 років з початку роботи закладу (відкрита у 1881 р.). За 1916–1917 навчальний рік було прийнято 100 учениць, із них нових неграмотних 38, решта вже відвідували школу у попередні роки. Загалом навчальних неділь було 22, заняття проводились із 11:00 до 14:30. Навчальні заняття відвідали 1649 разів, тобто на кожен навчальний день 75. Як бачимо, не всі прийняті учениці відвідували школу. Учительський персонал складався із п'яти учительок та одного вчителя Закону Божого (ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 34, арк. 263в.).

У Тросянці з ініціативи місцевої інтелігенції почав працювати гурток народних читань, збори якого проводилися у залі двокласного училища. Для роботи гуртка з фінансовою допомогою цукрозаводчика Л. Кеніга було придбано проєктор для діапозитивів. Через політичні події, що відбувалися в країні, гурток пропрацював лише один сезон і був закритий до 1905 р. У 1911 р. місцева інтелігенція, зокрема адміністратор Тросянецького маєтку Е. Пампель та його дружина М. Пампель організували групу людей, що переймалися долею народної освіти та бажали нести знання в маси. У листопаді 1911 р. Харківський губернатор надав дозвіл на проведення занять, було організовано лекторів та знайдене приміщення для занять. Новою навчальною залою стала їдальня на першому поверсі казарми для працівників цукрового заводу Л. Кеніга, який окрім того, що надав приміщення для

гуртка, також фінансував його роботу. Для занять використовувався все той же проєктор для діапозитивів, матеріали для нього (картинки для читання із текстом) гуртку надавалися Гутянським двокласним училищем та Харківською комісією народних читань. До проведення кожного заняття отримувався завчасний дозвіл у поліції, причому обов'язково повідомлялося місце проведення читань, тема заняття та ім'я лектора (Баглай, 2020).

Читання у гуртку відбувалися як російською, так і українською мовами, останні сприймалися відвідувачами найкраще. Лекції та читання були присвячені медицині, літературі, географії, природознавству та історії. Окрім матеріалу, що планувався для вивчення, членам гуртка також показувалися діапозитиви з видами Тростянця, що були сфотографовані Е. Пампелем та видами Середньої Азії, що були придбані на кошти гуртка. За відомі два роки роботи гуртка його відвідали 6369 людей (2027 жінок, 4342 чоловіків) (Баглай, 2020).

Бібліотеки продовжили відкривати і на початку ХХ ст., зокрема, у Лебедині 1901 р. розпочав роботу кабінет читання, який 1903 р. був перетворений на публічну бібліотеку (Макухін, 1973, с. 369). У Юнаківці у 1899 р. було відкрито бібліотеку, у 1911 р. – другу (Макухін, 1973, с. 557).

У Конотопі першу бібліотеку відкрили 1901 р., книжковий фонд був нечисельний. Притому Конотопська земська управа встановила оплату за користування книжковим фондом (Макухін, 1973, с. 255). З цього можемо зробити висновок, що не кожен дорослий населеного пункту міг дозволити собі користуватися книгами.

В історії Сумщини зустрічаємо ще і такий випадок. Перед Першою світовою війною у Великій Писарівці працював народний будинок з бібліотекою, що був зведений коштом кредитного товариства. Проте користуватися бібліотекою могли лише вчителі та службовці, тобто не кожен дорослий міг отримати у бібліотеці книгу (Макухін, 1973, с. 182).

Багато бібліотек та бібліотек-читалень, що були відкриті раніше теж активно продовжували свою роботу. Зокрема серед архівних документів зустрічаємо звіти Сумської земської управи у яких вказується, що у місті Суми в 1916 р. бібліотека-читальня працювала 350 днів. Книги в ній видавалися користувачам що-

денно з четвертої до дев'ятої години вечора, а у свята з одинадцятої до другої дня та з п'ятої до восьмої години вечора. Бібліотека працювала у будівлі Сумського товариства розповсюдження в народі грамоти на розі вулиці Засумської та Дворянського училища. У 1916 р. число користувачів становило 974 особи (550 чоловіків, 424 жінки), що на 152 більше ніж у попередньому 1915 р. (ДАСО, ф. 2, оп. 1, спр. 34, арк. 26).

Окрім шкільних заходів, процесу навчання у школах та читальнях повсюди на Сумщині (особливо у багаточисельних населених пунктах) відбувалися різноманітні лекторії для дорослих, відкривалися та активно працювали бібліотеки, розпочинали роботу музеї та виставки, бесіди з дорослими тощо. всі ці заходи давали можливість населенню навчитися елементарній грамоті та розвинути свій кругозір.

Висновки. Таким чином, до кінця земського періоду сформувалося кілька типів шкіл та курсів для дорослих, які включали недільні школи, школи грамоти, що дають елементарну грамоту і навички читання та письма, додаткові повторювальні загально-освітні курси, що мали на меті відновлення і зміцнення в пам'яті матеріалу, пройденого в школах; спеціальні професійні курси, які навчають будь-якої вузької спеціалізації, наприклад: сільському господарству, ветеринарії, вогнестійкому будівництву тощо, та додаткові заклади, де могли здобувати елементарні знання (хатичитальні, бібліотеки, освітні лекторії, гуртки народних читань).

Можемо зробити висновок, що до основних завдань подібних установ входило надання елементарної грамотності населенню, що залишилося за порогом школи, і запобігання рецидиву неписьменності, що закінчили початковий курс. Та з розвитком позашкільної освіти з'явилися заклади та заходи, спрямовані на підвищення культурного рівня населення. Земство взяло на себе проблему навчання бібліотекарів, завідувачів народних будинків, лекторів. Ці заходи дозволили підняти рівень грамотності населення села, підвищити культурний рівень народу, поліпшити стан професійної підготовки робітників.

На Сумщині наприкінці XIX – початку XX ст. доволі активно відкривалися заклади освіти дорослих та відбувалося навчання в них. Як бачимо із архівних документів та історіографії, в

основному увага земств зосереджувалася на піднятті рівня грамотності більш густонаселених пунктів.

Перспективним напрямом досліджень є подальше ґрунтовне вивчення діяльності закладів початкової освіти дорослих Сумщини у визначений період, зокрема процесу навчання у них та результативності їх роботи.

Джерела та література

- Баглай, А.** (2020). Історія розвитку бібліотечної справи на Тростянецьчині. Частина III. Гурток народних читань. *Красзнавчий альманах «Історія Тростянецьчини»*. Взято з <https://bahlay.com/?p=664>.
- Боярьська-Хоменко, А.В.** (2019). Освіта дорослих в Україні у XIX – на початку XX століття. *Педагогічний часопис Волині*, 3 (14), 14–20. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки. doi: <https://doi.org/10.29038/2415-8143-2019-03-14-20>.
- Голубченко, В.** (Ред.). (2005). *Сумщина в історії України*: навч. посіб. Суми: «МакДен».
- Данилевский, В.Я.** (1915). *Народный дом, его задачи и общественное значение*. Харьков: «Работник».
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Коляда, Н.** (2002). Недільні школи в селах України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, 4, 267–274.
- Корогод, Г.** (2011). *Земські недільні школи Сумського повіту*. Взято з <https://cutt.ly/7PJgHLb>.
- Макухін, І.Я.** (гол. редкол.). (1973). *Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Сумська область*. Київ: УРЕ АН УРСР.
- Маркарьян, Т.** (2013). Развитие внешкольного образования в Российской империи конца XIX – начала XX вв. *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*, 6 (27), 167–172.
- Собчук, Г., Мартинова, З., & Фоменко, Л.** (2005). Микола Пирогов і недільні школи (До 145-річчя з дня відкриття першої недільної школи в Україні). *Рідна школа*: науково-педагогічний журнал, 1, 58–60.
- Тимчук, Л.І.** (2013). Питання освіти дорослих у теорії позашкільної освіти (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 5. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_27.

References

- Bahlai, A.** (2020). Istorii rozvytku bibliotechnoi spravy na Trostianechchyni. Chastyna III. Hurtok narodnykh chytan [History of library development in Trostyanets region. Part III. Folk readings circle]. *Kraieznavchyi almanakh «Istoriia Trostianechchynu» – Local lore almanac "History of Trostyanets"*. Retrieved from <https://bahlay.com/?p=664> [in Ukrainian].
- Boiarska-Khomenko, A.V.** (2019). Osvita doroslykh v Ukraini u XIX – na pochatku XX stolittia [Adult education in Ukraine in the XIXth – early XXth century]. *Pedahohichnyi chasopys Volyni – Pedagogical magazine of Volyn*, 3 (14), 14–20. Lutsk: SNU imeni Lesi Ukrainky. doi: <https://doi.org/10.29038/2415-8143-2019-03-14-20> [in Ukrainian].
- Holubchenko, V.** (Ed.). (2005). *Sumshchyna v istorii Ukrainy [Sumy region in the history of Ukraine]*. Sumy: «MakDen» [in Ukrainian].
- Danilevskiy, V.Ya.** (1915). *Narodnyy dom, ego zadachi i obschestvennoe znachenie [Folk's House, its tasks and social significance]*. Kharkov: «Rabotnik» [in Russian].
- DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy region].
- Koliada, N.** (2002). Nedilni shkoly v selakh Ukrainy (druga polovyna XIX st. – pochatok XX st.) [Sunday schools in the villages of Ukraine (second half of the XIX century – beginning of the XX century)]. *Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly: zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Pavla Tychyny – Psychological and pedagogical problems of rural school: a collection of scientific works of Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University*, 4, 267–274 [in Ukrainian].
- Korohod, H.** (2011). *Zemski nedilni shkoly Sumskoho povitu [Zemsky Sunday schools of Sumy county]*. Retrieved from <https://cutt.ly/7PJgHLb> [in Ukrainian].
- Makukhin, I.Ya.** (Chairman of the editorial board). (1973). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR v 26 tomakh. Sumska oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR in 26 volumes. Sumy region]*. Kyiv: URE AN URSSR [in Ukrainian].
- Markaryan, T.** (2013). Razvitie vneshkolnogo obrazovaniya v Rossiyskoy imperii kontsa XIX – nachala XX vv. [The development of out-of-school education in the Russian Empire in the late XIXth – early XXth centuries]. *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta – Bulletin of the Surgut State Pedagogical University*, 6 (27), 167–172 [in Russian].
- Sobchuk, H., Martynova, Z., & Fomenko, L.** (2005). Mykola Pyrohov i nedilni shkoly (Do 145-richchia z dnia vidkryttia pershoi nedilnoi shkoly v Ukraini) [Mykola Pyrohov and Sunday schools (To the 145th anniversary of the first Sunday school in Ukraine)]

sary of the opening of the first Sunday school in Ukraine)]. *Ridna shkola – Native school*, 1, 58–60 [in Ukrainian].

- Тумчук, Л.І.** (2013). Pytannia osvity doroslykh u teorii pozashkilnoi osvity (kinets XIX – pochatok XX st.) [Issues of adult education in the theory of extracurricular education (late XIXth – early XXth century)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 5. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_27 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 24.01.2022 р.
Стаття рекомендована до друку 15.03.2022 р.*